

DOI: 10.26565/2220-8089-2020-38-08
УДК: 323.13

Руденко Юлія Юріївна

доцент, к. політ. н.,
Національна академія СБ України,
вул. М. Максимовича, 22, Київ, 03022,
uliarudenko507@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-5292-5334>

ПРОБЛЕМА КОРЕЛЯЦІЇ ПОНЯТЬ «СУВЕРЕНІТЕТ» ТА «НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ ВИМІРИ

Відстоюється позиція тісного зв'язку понять «національна ідентичність» із поняттям «суверенітет». Акцентується увага на тому, що в Україні проблематика національної ідентичності часто пов'язана з її етнічною і культурною складовою. Адже, підґрунтям для формування національної ідентичності після розпаду СРСР стала етнічна ідентичність переважно через те, що за часи радянської держави не існувало в повній мірі розвиненого громадянського суспільства. Але оскільки для модерної нації, яка інтегрується в європейську спільноту, громадянська складова національної ідентичності є не менш важливою, ніж етнічна, наступним кроком у її кристалізації повинно стати «виращування» зрілого громадянського суспільства. Артикулюється, що останнє складається зі суверенних, освічених індивідів, від яких залежить суспільний (народний) суверенітет, що у демократичних країнах сутнісно та процедурно забезпечується правовою державою і, у підсумку, створює суб'єктність і суверенітет останньої.

Зазначається, що однією з важливих функцій суверенної держави є здатність відтворювати власну національну ідентичність. А для демократичної держави важливо забезпечити кожній людині можливість усвідомленого й вільного вибору її ідентичності. Адже, коли є можливість усвідомленого вибору, тоді формується зріле громадянське суспільство, готове захищати власну національну ідентичність, оскільки остання буде сформована у власній системі координат громадян, а не під примусом, що більш характерно для авторитарних та тоталітарних держав. Це в кінцевому рахунку забезпечить стабільність, суб'єктність і суверенітет держави як на внутрішньополітичному, так і на зовнішньополітичному рівнях.

Акцентується увага на тому, що нація – спільнота природного походження, а природній спільноті не притаманно артикулювати проблему суверенітету окремої людини, підґрунтям якого стала концепція природних прав. Реалізацію останньої може забезпечити лише правова держава під впливом громадянського суспільства. Тому сучасна національна ідентичність в Україні може бути сформована у контексті європейських традицій, якщо в повній мірі буде забезпечена реалізація як етнічної, так і громадянської складової.

Ключові слова: національна ідентичність, суверенітет, громадянська ідентичність, етнічна ідентичність, природні права людини.

Руденко Юлія Юрєвна

доцент, к. політ. н.,
Национальная академия СБ Украины
ул. М.Максимовича, 22, Киев, 03022,
uliarudenko507@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-5292-5334>

ПРОБЛЕМА КОРРЕЛЯЦИИ ПОНЯТИЙ «СУВЕРЕНИТЕТ» И «НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ»: ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ СТОРОНЫ

Отстаивается позиция тесной связи понятия «национальная идентичность» с понятием «суверенитет». Акцентируется внимание на том, что в Украине проблематика национальной идентичности часто связана с ее этнической и культурной составляющей. Поскольку основанием для формирования национальной идентичности после распада СССР стала этническая идентичность преимущественно потому, что в период существования советского государства не существовало развитого гражданского общества в полной мере. Но поскольку для современной нации, которая интегрируется в европейское сообщество, гражданская составляющая национальной идентичности является не менее важной, чем этническая, следующим шагом в ее кристаллизации должно стать «выращивание» зрелого гражданского общества. Артикулируется, что последнее состоит из суверенных, просвещенных индивидов, от которых зависит общественный (народный) суверенитет, который в демократических странах сущностно и процедурно обеспечивается правовым государством, и, в итоге, создает субъектность и суверенитет последнего.

Отмечается, что одной из важных функций суверенного государства есть способность воссоздавать собственную национальную идентичность. А для демократического государства важно обеспечить каждому человеку возможность осознанного и свободного выбора его идентичности. Поскольку, когда есть возможность осознанного выбора, формируется зрелое гражданское общество, готовое защищать собственную национальную идентичность, так как последняя будет сформирована в собственной системе координат граждан, а не под принуждением, что более характерно для авторитарных и тоталитарных государств. Это в конечном счете обеспечит стабильность, субъектность и суверенитет государства как на внутреннеполитическом, так и внешнеполитическом уровнях.

Акцентируется внимание на том, что нация – общность естественного происхождения, а подобной общности не присуща артикуляция проблемы суверенитета отдельного человека, основанием которого стала концепция естественных прав человека. Реализацию последней может обеспечить только правовое государство под влиянием гражданского общества. Поэтому современная национальная идентичность в Украине может быть сформирована в контексте европейских традиций, если в полной мере будет обеспечена реализация как этнической, так и гражданской составляющей.

Ключевые слова: национальная идентичность, суверенитет, гражданская идентичность, этническая идентичность, естественные права человека.

Julia Rudenko

Associate Professor, Ph.D in Political Science,
National Academy of Security Service of Ukraine,
Street Maksymovycha M. 22, Kyiv, 03022, Ukraine,
uliarudenko507@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-5292-5334>

THE PROBLEM OF CORRELATION OF THE CONCEPTS «SOVEREIGNTY» AND «NATIONAL IDENTITY»: THEORETICAL AND PRACTICAL DIMENSION

The position of close connection between the concepts of «national identity» and the concept of «sovereignty» is defended. Emphasis is placed on the fact that in Ukraine the issue of national identity is often related to its ethnic and cultural component. After all, the basis for the formation of national identity after the collapse of the USSR was ethnic identity, mainly due to the fact that in the days of the Soviet state there was no fully developed civil society. But since for a modern nation that integrates into the European community, the civic component of national identity is no less important than ethnic, the next step in its crystallization should be the «cultivation» of a mature civil society.

It is articulated that the latter consists of sovereign, educated individuals on whom social (people's) sovereignty depends, which in democratic countries is essentially and procedurally provided by the rule of law and, ultimately, creates the subjectivity and sovereignty of the latter.

It is noted that one of the important functions of a sovereign state is the ability to recreate its own national identity. And for a democratic state, it is important to provide everyone with the opportunity to make a conscious and free choice of his identity. After all, when there is a possibility of conscious choice, then a mature civil society is formed, ready to defend its own national identity, as the latter will be formed in its own coordinate system of citizens, rather than under duress, which is more typical of authoritarian and totalitarian states. Which, ultimately, will ensure the stability, subjectivity and sovereignty of the state at both the domestic and foreign policy levels.

Emphasis is placed on the fact that the nation is a natural community, and the natural community does not have the ability to articulate the problem of the sovereignty of the individual, which is based on the concept of natural rights. The implementation of the latter can be ensured only by the rule of law under the influence of civil society. The implementation of the latter can be ensured only by the rule of law under the influence of civil society. Therefore, the modern national identity in Ukraine can be formed in the context of European traditions, if the full implementation of both ethnic and civic components.

Keywords: national identity, sovereignty, civic identity, ethnic identity, natural human rights.

Проблематика національної ідентичності в Україні традиційно пов'язана зі сферою національної культури, традицій, міфів, історичної пам'яті. Однак, на нашу думку, поняття національної ідентичності охоплює не тільки етнічні і культурні компоненти, а й територіальні, економічні та політико-юридичні. Зокрема, поняття національної ідентичності актуалізується у тісному зв'язку із поняттями суверенітету, громадянського суспільства, природних прав людини. Як зауважує британський вчений Е. Сміт: «Концепції національної ідентичності та держави пов'язані з огляду на спільний для них зв'язок з історичною територією, а в демократичних державах – зі спрямованістю на суверенітет народу» (Сміт 1994: 23-24). Вважаємо, що саме такий погляд на національну ідентичність сприятиме формуванню в Україні дійсно модерної нації, нації громадян, які не тільки пов'язані власною історією, традиціями та походженням, але й повною мірою є суб'єктами управління державою. Актуалізація цієї проблематики у науковому сенсі дозволить на практиці більш органічно інтегруватися до європейської спільноти, де національну ідентичність часто асоціюють з громадянською ідентичністю та високим ступенем залученості громадян до управління державою.

Окреслена у статті проблематика розглянута у працях таких учених, як: Є. Бистрицький, Я. Грицак, М. Козловець, А. Колодій, В. Кремінь, І. Кресіна, І. Курас, В. Лісовий, Л. Нагорна Л., Ю. Римаренко,

М. Степико, В. Ткаченко В., Л. Шкляр, а також П. Альтер, Р. Брубейкер, Р. Дарендорф, Дж. Кін, Е. Сміт, Д. Шнаппер та інші.

Метою статті є доведення тісного зв'язку між поняттями «національна ідентичність» та «суверенітет», а також суміжними з ними поняттями.

Задля надання «імпульсу» нашій аргументації, пояснимо, чому саме для України характерно пов'язувати національну ідентичність зі спільним походженням, культурою, традиціями, а, власне, більш концептуально, – чому в Україні сформувалася модель національної ідентичності с етнічним «нахилом».

Відштовхуючись від класифікації національної ідентичності Е. Сміта, зауважимо, що останній ділить національну ідентичність на західну або громадянську модель, яка характеризується складною системою, що включає такі компоненти, як: історична спільна територія, закони та інститути, політична рівність громадян, виражена в чинній системі прав і обов'язків, спільність громадянської культури та ідеології, та етнічну або східну модель. Останню Е. Сміт характеризує такими ключовими компонентами: походження, що розуміється як приналежність до свого клану, національна культура, мова, звичаї. Очевидно, що в цих моделях різні пріоритети. Якщо для концепції громадянської ідентичності – це аспекти рівноправності громадян, то для етнічної – аспекти спільності мови, традиції, релігії, звичок (Сміт 1994).

У цьому контексті, значна група дослідників, яка спеціалізується у галузі політичного аналізу націоналізму у постсоціалістичній «новій Європі», відстоює позицію, що особливості національної ідентичності цих країн тяжіють до етнічного типу. Цікава, зокрема, точка зору Р. Брубейкера, який вважає, що у постсоціалістичних країнах спостерігалось та спостерігається переважання у національній ідентичності етнокультурного аспекту і брак необхідних умов для актуалізації зразків громадянської національної ідентичності. Він доходить висновку, що в цих країнах створенню державності передували націоналістичні рухи, а сама держава створювалася на користь конкретної етнополітичної групи. Чому?

По-перше, універсалістська природа ідеологічних зразків комунізму, асоційованих у більшості постсоціалістичних країн із тиском ззовні, сприяла популяризації не загальногромадянських космополітичних, а національних проєктів збереження унікальності конкретної етнічності. За таких умов значною мірою ускладнюється виникнення громадянськості як важливого виміру національної ідентичності. По-друге, комуністична ідеологія призвела до руйнації громадянського суспільства у країнах цього типу, створивши атомізовані спільноти, засновані на відносинах недовіри та взаємної ізоляції. А тому етнонаціональні ідентичності залишилися єдиними структурами, в яких могла формуватися суспільна взаємодія на основі довіри і солідарності. По-третє, в умовах усунення комуністичною ідеологією інших ідей та цінностей етнічність лишалася єдиною (що збереглася) формою, представленою в структурі національної ідентичності країн цього типу (Брубейкер 2012).

Отже, підвалини у формі етнічної складової для формування національної ідентичності в Україні сьогодні закладені, на часі – формувати її громадянську складову, принаймні, задля того, щоб почувати себе дієвими суб'єктами європейської культури. Адже за твердженням Дж. Кіна: «колапс радянської імперії під тиском боротьби за національне самовизначення додає емпіричної вагомості тезі про силу спільного відчуття національної ідентичності – як базової передумови для народження й зміцнення громадянського суспільства та демократії... Заклик до самоуправління нації, принаймні, звучить демократично, адже він звернений до всіх, хто належить до нації... Національна ідентичність окреслена в

такий спосіб – є специфічно європейським винаходом. Це дар європейців усьому світові. Його важливість для переосмислення теорії громадянського суспільства – в тому, що така ідентичність дає громадянам почуття потрібності, впевненості у собі, власної гідності, – заохочуючи їх «почувати у себе вдома», допомагаючи легко прочитувати знаки інституційного та буденного буття» (Кін 2000: 87-88). Отже, можна з впевненістю зробити висновок: для формування сучасної модерної нації в Україні необхідне «доросле» сформоване громадянське суспільство.

Цікаво, що у сучасних дослідженнях дієвого суб'єкта формування національної ідентичності в Україні частіше йдеться про інтелектуалів або інтелектуальну еліту. «Більшість сучасних націй не лише стали наслідком природного розвитку, але також свідомо формувалися інтелектуалами та політиками...», – наголошує З. Когут (Когут 2004: 82)

І тут, як не дивно, виявляється зв'язок між кількістю високоосвічених інтелектуальних громадян у суспільстві з рівнем суверенності держави. «У суспільстві (постіндустріальному – авт.) зростає кількість активних високоосвічених, компетентних осіб, які мають навички до організації та самоорганізації, які у соціальній взаємодії самостійно можуть усвідомлювати шляхи реалізації власних інтересів та інтересів інших громадян, а також громади та суспільства в цілому. Здійснення суверенітету окремих громадян та громад забезпечує здійснення і суверенітет держави як такої» (Євроатлантичний вектор України 2019: 30). Отже, суверенітет держави залежить від рівня суверенності осіб, які її формують. А в демократичній державі – суверенітет держави ґрунтується ще й на народному суверенітеті.

Спробуємо розтлумачити ці дві сентенції більш широко. Адже вони взаємопов'язані. Отже, суверенітет держави та суспільства залежить від рівня суверенності осіб, які їх формують. Дійсно, суверенітет суспільства (народний суверенітет) формується у взаємовідносинах індивідів у процесі забезпечення їхньої життєдіяльності у соціальному й навколишньому природному середовищі. Кожний індивід має суверенне невідчужуване право на життя, на безпеку, а також культурні та соціальні права у тому обсязі, в якому вони не порушують права інших. Основою особистісного суверенітету є те, що кожний

має право вільно розпоряджатися як собою, так і засобами власного фізичного та іншого життєзабезпечення (Євроатлантичний вектор України 2019: 28). Такий баланс особистісних суверенітетів та суверенітетів соціальних груп, що їх утворюють, і, в кінцевому рахунку, суспільства, забезпечується правовою державою, яка надає цим групам рівні можливості артикулювати свої цінності та інтереси. Як стверджує французька дослідниця Д. Шнаппер: «державні інститути, якщо вони несуть у собі політичний проект та формують політичне суспільство, а не тільки окрему етнічну групу, здатні подолати культурні та, що складніше, ідентифікувальні розбіжності. Існування націй залежить від спроможності політичного проекту вирішувати суперечки та конфлікти між соціальними, релігійними та етнічними групами» (Шнаппер 2007: 161).

Також правовою державою забезпечується процедурний бік реалізації народного суверенітету. «Суверенітет народу у сучасних умовах реалізується у всевладді народу, наявності демократичної форми правління та відповідній виборчій системі, реалізації національно-культурних прав. Активним суб'єктом реалізації суверенітету народу є розвинене громадянське суспільство. Суверенітет народу є важливою складовою його ідентичності... Суверенітет народу полягає у його здатності у повному обсязі визначати власну життєдіяльність у політичному, економічному та культурному аспектах» (Євроатлантичний вектор України 2019: 29).

У продовження зазначеного варто акцентувати увагу на тому, що суверенітет держави тісно пов'язаний з її суб'єктністю. А суб'єктність держави саме і можна визначити через вільний вибір її громадянами всіх форм власної життєдіяльності, і перш за все, політичної. Якщо мова йде, дійсно, про демократичну країну. «Суб'єктність країни завжди первинна щодо суверенітету держави. Без суб'єктності суверенітет стає суто формальним, а держава, яка представляє країну, маріонетковою» (Євроатлантичний вектор України 2019: 29).

Отже, «суверенітет можна визначити як здатність соціальної системи у багатовимірному: вертикальному, ієрархічному, а також горизонтальному, мережевому (включаючи територіальний вимір) процесах своєї самоорганізації зберігати й відтворювати власну ідентичність» (Євроатлантичний вектор України 2019: 28).

Таким чином, безпосередньо підходимо до проблеми тісного взаємозв'язку між поняттями «суверенітет» та «національна ідентичність».

Ми зазначали, що суверенітет держави та суспільства залежить від ступеня суверенності осіб, які його складають. Остання, очевидно, залежить від рівня усвідомлення себе у світі. А, якщо усвідомлення, то й ідентифікації. Остання своєю чергою складається із самоідентифікації та ідентифікації людини іншими, тобто соціумом, державою тощо. Результатом процесу ідентифікації є ідентичність. Для держави з демократичними засадами важливо, щоб самоідентифікація людини та її ідентифікації соціумом, нацією, державою знаходилися в органічній єдності, а не суперечили один одному. Щоб людина мала можливість свідомо обирати власну ідентичність. Адже, коли є можливість усвідомленого вибору, тоді й формується справжнє «доросле» громадянське суспільство, а з ним і нація громадян, що буде формувати власну національну ідентичність гнучкою і сучасною у власній системі координат, а не нав'язану будь-яким внутрішньо- або зовнішньополітичним суб'єктом. А це вже безпосередньо пов'язано з суверенітетом держави. Коло замкнулося.

Ще однією проявом тісного зв'язку національної ідентичності та суверенітету держави є її конкурентоспроможність на світовому рівні в умовах глобалізації (адже суверенітет держави має вияв як на внутрішньополітичному, так і на світовому рівні). Для того, щоб актуалізувати цей зв'язок, автори нового наукового видання «Комунікація і культура в глобальному світі» Є. Бистрицький, Р. Зимовець, С. Пролєєв застосовують цікавий термін «бренд-націоналізм». «Всі люди є громадянами певних національних держав», – стверджують вони, «але водночас вони можуть надавати перевагу споживчим товарам, культурним продуктам, закладам освіти, роботодавцям, місцям відпочинку і навіть урядам чи політикам інших держав. Ці закономірні наслідки глобалізації ставлять усі держави в становище жорсткої конкуренції, не стільки економічної, скільки символічної. Щоб залишатися ефективним референтом національної ідентичності та продовжувати генерувати солідарність, репрезентаційний образ спільноти має перетворитися на бренд, що працює як на представників власної нації, так і на людей в

навколишньому світі. Іншими словами, «брендинг нації» є необхідним чинником її внутрішньої консолідації та зміцнення її ідентичності у глобалізованому світі. Це форма легітимації життєвісного цілого не тільки всередині спільноти, а й перед світом. І примітною рисою сучасного етапу глобалізації є те, що ці «всередині» та «ззовні» потребують одне одного» (Бистрицький, Зимовець, Пролєєв 2020:260).

Наведена цитата аргументує такий висновок: чим більш консолідована країна, але не примусом, а на добровільних засадах: на ґрунті спільної національної ідентичності, тим міцніше її суверенітет. «Чим країна більш однорідна (читай «консолідована» – авт.), тим більше її шанси на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним – чи ще яким-небудь складом населення, доведеться, імовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності та підтримання законності й порядку», – вважає німецький дослідник Р. Дарендорф (Дарендорф 1990: 70).

І, насамкінець, залишається не розкритим ще одне питання: чому для формування модерної нації та забезпечення суверенітету останньої так важлива громадянська складова національної ідентичності, не зважаючи на те, що етнічна є первинним підґрунтям її формування. У цьому контексті, варто зазначити, що поняття «громадянської ідентичності» виростає з ідеї природних прав людини. Автори наукового видання «Національна ідентичність і громадянське суспільство» таким чином аргументують це положення: «Коллективна громадянська ідентичність конституюється разом із переходом від природного до правового стану. Вирішальним моментом при цьому є ідея фундаментальної політичної справедливості як забезпечення права на життя за кожною людиною. Завдяки укладанню взаємних угод натовп людей, які живуть у природному стані, перетворюється на політичну спільноту, тобто на спільноту громадян, яка також стає суверенною, тобто уповноваженою ухвалювати рішення від імені всіх, хто делегував їй ці повноваження. Суб'єктивний суверенітет трансформується у «народний суверенітет». Лише актуалізація природного права перетворює людину на громадянина і лише завдяки такому перетворенню з'являється можливість утворення політичної спільноти, єдине

завдання якої – підтримання миру, тобто протидія марнославству. Це означає, що колективна громадянська ідентичність – штучна, на відміну від багатьох інших типів колективної ідентичності, які мають «природний» характер (родина, плем'я, територіальна громада тощо). (Бистрицький, Пролєєв, Білий 2018 :241-242). Далі зазначені автори досить аргументовано уточнюють і поглиблюють це твердження, вказуючи на те, що забезпечення «природних прав вимагає штучної колективної ідентичності, і, навпаки, природні спільноти не мають стосунку до природних прав. Чому ми не можемо говорити про природні права стосовно природних спільнот? Насамперед через те, що у природних спільнот, як правило, немає потреби в актуалізації природних прав... Природний характер цих спільнот не забезпечує природність права кожного її члена» (Бистрицький, & Пролєєв, Білий 2018 :241-242). А нація саме й визначається як певна вихідна, природна, субстанційна спільнота. Але в ній не існує ще механізмів, щоб врегулювати конфліктні ситуації, захистити людину від свавілля інших тощо. «Хоч яким чином ми інтерпретували б природний стан (як стан війни (Т. Гоббс – авт.) чи як стан миру та гармонії (Ж-Ж. Руссо - авт.), він все одно залишається суперечливим», – стверджується у книзі «Національна ідентичність і громадянське суспільство» (Бистрицький, Пролєєв, Білий 2018:242). Тому для формування нації в сучасному модерному контексті, а також національної ідентичності, безумовно, важлива громадянська складова, що забезпечується правовою державою, бо «модерна людина володарює «від природи». Це суверен, який вихідним чином має «право на все». І якщо він частково і поступається цим правом...то через необхідність забезпечити собі первісне і фундаментальне право – право на самозбереження як реальну підвалину цього самого суверенітету» (Бистрицький, Пролєєв, Білий 2018 :243). Вважаємо, що «право на самозбереження», звісно, трактується тут не вузько – як фізичне, а безумовно, як всебічне збереження та розвиток всіх сутнісних фізичних та духовних характеристик людини.

Як підсумок та узагальнення всього вищевикладеного, варто зазначити, що такі поняття як «суверенітет» та «національна ідентичність» глибинно пов'язані між собою. Вони мають складну внутрішню

сутність і формуються з цілої низки складових. Державний суверенітет в сучасних демократичних державах тісно пов'язаний із народним суверенітетом, а останній, своєю чергою не може існувати без суверенітету особи. При цьому національна ідентичність має інтеграційні зв'язки із суверенітетом через свою громадянську складову, без якої важко уявити існування сучасних націй.

ЛІТЕРАТУРА

Сміт, Е. 1994. *Національна ідентичність*. К.: Основи.

Брубейкер, Р. 2012. *Етничність без груп*. М: Издательский дом Высшей школы экономики.

Кін, Дж. 2020. *Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення*. К.: К.І.С.

Когут, З. 2004. *Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. К.: Критика.

Євроатлантичний вектор України/ ред. колегія: С.І. Пирожков, І.О. Кресіна, А.І. Кудряченко, Ю.С. Шемшученко. 2019. К.: Національна академія наук України.

Шнаппер, Д. 2007 *Спільнота громадян: про модерну концепцію нації*. Х: Фоліо.

Бистрицький, Є., Зимовець, Р., Пролєєв, С. 2020. *Комунікація і культура в глобальному світі*. К.: Дух і Літера.

Дарендорф, Р. 1990. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе, *Вопросы философии* 9: 65-75.

Бистрицький, Є., Пролєєв, С., Білий, О. 2018. *Національна ідентичність і громадянське суспільство*. К.: Дух і Літера.

REFERENCES

Smith, A. 1994. *National Identity*. K.: Osnovy (in Ukrainian).

Brubaker, R. 2012. *Ethnicity Without Groups*. M: Izdatel'skij dom Vysšej shkoly ekonomiki (in Russian).

Keane, J. 2020. *Civil Society: Old Images New Visions*. K.: K.I.S. (in Ukrainian).

Kohut, Z. 2004. *The Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern Ukraine*. K.: Krytyka (in Ukrainian).

Euro-Atlantic vector of Ukraine / S.I. Pyrozhhov, I.O. Kresina, A.I. Kudriachenko, Yu.S. Shemshuchenko S.I. 2019. K.: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy (in Ukrainian).

Schnapper, D. 2007. *Community of Citizens: On the Modern Idea of Nationality*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

Bystrytskyi, Ye., Zymovets, R., Proleiev, S. 2020. *Communication and culture in the global world*. K.: Duh i Litera (in Ukrainian).

Dahrendorf, R. 1990. "Roads to freedom: democratization and its problems in East Central Europe", *Voprosy Filosofii* 9: 65-75 (in Russian).

Bystrytskyi, Ye., Proleiev, S., Bilyi, O. 2018. *National identity and civil society*. K.: Duh i Litera. (in Ukrainian).